ศูนย์ส่งเสริมศิลปาชีพ
ระหว่างประเทศ
(องค์การมหาชน)

หัตถกรรมที่ใกล้สูญหาย
Forgotten Heritage

ผ้าสมปักปูม

ภูมิปัญญาผ้าโบราณที่ใกล้สูญหาย

ผ้าสมปักปูม ผ้าไหมทอมือโบราณอันเป็นเอกลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยเชื้อสายเขมรในจังหวัดสุรินทร์ เป็นผ้าทอมือที่มีลวดลายวิจิตร ประณีต เกิดจากเทคนิคการมัดหมี่ให้เกิดเป็นผ้าทอที่มีกรวยเชิง 2 ชั้น หรือ 3 ชั้น หรือ ในบางผืนจะทอให้มีกรวยเชิงพิเศษ โดยมีขอบสังเวียนบน ล่าง และลวดลายบริเวณท้องผ้าตามแบบโบราณที่มีการสืบทอดกันมาอย่างยาวนาน ซึ่งเป็นวิธีการที่ทอผ้าที่ยากและต้องใช้ทักษะเชิงช่างชั้นสูง ผ้าสมปักปูมแต่ละผืนจึงต้องใช้เวลาในการทอนานหลายเดือนจึงจะออกมาเป็นผืนผ้าที่มีความประณีต งดงาม ถือเป็นผ้าที่หาชมได้ยากในปัจจุบัน

ในอดีต ผ้าสมปักปูม จะสั่งผลิตขึ้นที่ประเทศกัมพูชา แล้วจึงส่งเข้ามาในราชสำนักสยาม ผ้าสมปักปูม ในอดีต เป็นผืนผ้าหน้าแคบ ที่ต้องนำผ้าสองผืนมาเย็บ หรือ “เพลาะ” ต่อกัน เมื่อ “เพลาะ” แล้วผืนผ้าจึงจะมีความกว้าง และมีความยาวกว่าผ้านุ่งธรรมดา จึงใช้เป็นผ้านุ่งโจงได้ ส่วนลวดลายบนผืนผ้าสมปักปูม ก็สามารถจำแนกได้ตามลำดับชั้นยศ ดังเช่น สมปักเชิงปูม สมปักล่องจวน สมปักปูมดอกเล็ก สมปักปูมดอกกลาง สมปักปูมดอกใหญ่ สมปักปูมท้องนาค เป็นต้น จนกระทั่งการใช้ผ้าสมปักปูมในสยาม ได้ยกเลิกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ นับจากนั้นเป็นต้นมา

คุณค่า ความสำคัญทางวัฒนธรรม ของงานผ้าสมปักปูม

ผ้าสมปักปูม เป็นผ้าโบราณชนิดหนึ่งที่นิยมใช้กันในสมัยเป็นราชสำนักสยาม นับตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นผ้าที่พระมหากษัตริย์ จะพระราชทานให้เป็นเครื่องยศแก่ขุนนาง หรือผู้ที่รับราชการมีบรรดาศักดิ์ต่างๆ ใช้นุ่งตามยศ ตามตำแหน่ง ใช้นุ่งเฉพาะเวลาเข้าเฝ้าฯ หรือนุ่งในพระราชพิธีที่สำคัญ ๆ ต่างๆ และใช้นุ่งเฉพาะในเขตพระราชวังเท่านั้น ซึ่งถือเป็นผ้าทอที่ทอด้วยความละเอียด ประณีต และมีคุณภาพที่ดี

ผ้าสมปักปูม ในอดดีต เป็นผืนผ้าหน้าแคบ ที่ต้องนำผ้าสองผืนมาเย็บ หรือ “เพลาะ” ต่อกัน เมื่อ “เพลาะ” แล้วผืนผ้าจึงจะมีความกว้าง และมีความยาวกว่าผ้านุ่งธรรมดา จึงใช้เป็นผ้านุ่งโจงได้ ส่วน กระบวนการทอและลวดลายบนผืนผ้า เป็นเครื่องบ่งบอกฐานันดรของผู้ส่วมใส่ ซึ่งมีด้วยกันหลายรูปแบบไว้ใช้สวมใส่ตามวาระสำคัญ ๆ เช่น สมปักเชิงปูม สมปักล่องจวน สมปักปูมดอกเล็ก สมปักปูมดอกกลาง สมปักปูมดอกใหญ่ สมปักปูมท้องนาค เป็นผ้าแต่ละรูปแบบมีความเหมาะสมในการสวมใส่ต่างวาระ องค์ประกอบบนผืนผ้ามีการแบ่งพื้นที่บนผืนผ้าที่แตกต่างกันเพื่อให้สอดคล้องกับการบอกยศตามชั้นของขุนนาง คือ ขุนหลวง คุณพระ พระยา แต่ละชั้นจะมีจำนวนศักดินาที่แตกต่างกันออกไป ให้ดูที่ลายบริเวณส่วนของท้องผ้าว่าเป็นลวดลายอะไร ดอกขนาดไหน เล็ก กลาง ใหญ่ สีของท้องผ้าอาจเกี่ยวข้องกับสังกัดกรมกองในหน้าที่การทำงาน ส่วนพระภูษาทรงของเจ้านายอาจแตกต่างจากขุนนางตรงวัสดุที่นำมาผลิตและตกแต่งจะเป็นวัตถุดิบที่มีมูลค่ามากกว่าเส้นไหมธรรมดา โดยอาจใช้ดิ้นเงิน หรือ ดิ้นทอง เพื่อเพิ่มมูลค่าและความสวยงามให้กับผืนผ้าที่ทอ

องค์ประกอบของผ้าสมปักปูมแบบโบราณ มีลักษณะใหญ่ๆ กล่าวคือ ผ้าแต่ละผืนจะประกอบด้วยส่วนของท้องผ้าในตอนกลางซึ่งเป็นส่วนที่มีลวดลายต่างๆ รอบท้องผ้าเป็นซ่อแทงท้อง ส่วนของสังเวียนคือส่วนที่อยู่รอบซ่อแทงท้อง และส่วนของชายผ้าเป็นส่วนที่อยู่นอกส่วนสังเวียนอีกทีหนึ่ง ใช้บรรจุชุดลายกรวยเชิง

เอกลักษณ์ทางกายภาพ และเอกลักษณ์ที่โดดเด่นในงานผ้าสมปักปูม

ผ้าสมปักปูมมีลักษณะของโครงสร้างผ้าที่มีกรอบมีเชิง ใช้เป็นผ้านุ่งโจงกระเบนของขุนนางในราชสำนักสยาม นิยมทอด้วยเส้นใยไหม สร้างสรรค์ลวดลายด้วยเทคนิคการมัดหมี่ที่มีลักษณะเฉพาะ มีสีสันที่ใช้คือสีหลัก สีแดง (ที่ได้จากครั่ง) สีติดทนนาน สีไม่ตก ผ้าไม่หดตัว นิยมย้อมสีโทนหม่นไม่ฉูดฉาด ผ้าทุกผืนจึงมีความเหมาะสมและใช้ได้กับทุกพิธีการสำคัญ เอกลักษณ์อีกประการหนึ่งของผ้าสมปักปูมคือลักษณะการทอบริเวณชายผ้า หรือริมผ้าจะแตกต่างจากการทอผ้าชนิดอื่นมีการดึงเส้นไหมที่อยู่ชายผ้าตลบย้อนกลับเข้ามาในผืนผ้าเป็นการเก็บชายผ้า ทำให้ชายผ้าไม่ขาดและชายผ้าหนาขึ้น ดูแลรักษาง่าย ที่สำคัญการ

โดยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์ชนิดของผ้าสมปักปูมในราชกิจจานุเบกษาในระหว่างปี พ.ศ. 2401-2402 เพื่อให้ประชาชนทราบชนิดของผ้าสมปักปูมที่พระราชทานเรียงตามลำดับขั้น ตั้งแต่ชั้นขุนนางชั้นผู้น้อยไปจนถึงขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ได้แก่ “ผ้าสมปักริ้ว (สมปักล่องจวน) ผ้าสมปักปูม ผ้าสมปักดอกเล็ก ผ้าสมปักดอกกลาง ผ้าสมปักดอกใหญ่ และ ผ้าสมปักท้องนาค โดยเฉพาะการทอผ้าลายที่มีลวดลายนาค หรือ ลายพญานาค (“ปัวะเนียก”) ปรากฏอยู่บนผ้าถือเป็นลวดลายอันเป็นเอกลักษณ์ของชาวสุรินทร์ที่มีความเกี่ยวข้องกับความเชื่อและความศรัทธาในพญานาคที่ถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านเคารพนับถือ จึงเป็นลวดลายที่ได้รับความนิยมทอลงบนผืนผ้ามากที่สุด

เอกลักษณ์การทอผ้าสมปักปูมนิยมทอแบบ 3 ตะกอ โดยจะทอเป็นจุดประ สลับกับเส้นตรง โดยใช้เส้นไหมคู่ 2 สี ทอสลับกันให้เกิดเป็นลวดลายตลอดทั้งผืนผ้า ให้มีลักษณะเป็นลายริ้วสลับกับลายมัดหมี่ ที่มีความกว้างประมาณครึ่งนิ้วสลับกันไป ผ้าสมปักปูมถือเป็นผ้าทอมือที่มีคุณภาพดีมากเพราะการทอผ้าชนิดนี้ต้องใช้เส้นใยไหมที่มีขนาดเล็ก เรียบ ละเอียดในการทอ จึงทำให้ได้ผ้าที่มีเนื้อแน่น เงางาม และบางเบา สวมใส่สบาย

ภูมิปัญญาที่สะท้อนทักษะเชิงช่าง และเทคนิค หรือขั้นตอน กระบวนการในงานผ้าสมปักปูม

ผ้าสมปักปูม เป็นผ้าทอที่มีลวดลายตกแต่งบนผืนผ้าอันเกิดจากกรรมวิธีการมัดหมี่ ดังที่ สมเด็จกรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ ทรงให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับลักษณะการทอผ้าสมปักปูมไว้ในสาสน์สมเด็จ เล่ม 1 ว่า

“...ลายปูมเกิดจากทอด้ายควบ คือเอาด้ายสีต่างกันบิดทอด้วยอำนาจความลักลั่นเป็นลายไปต่างๆ ทำให้เกิดปัญญา ย้อมด้ายให้ต่างสีกันเป็นท่อนๆ ทอให้เข้าประจบกันเป็นลายตามความคิด...”

จากข้อความข้างต้น พบว่า การทอผ้าปูมนั้น ต้องใช้ด้ายสีต่างกัน และมีการควบรวมเส้นไหมก่อนนำไปทอ ด้ายสีต่างกันนั้นเกิดจากการมัดเส้นด้ายให้เป็นลวดลายตามที่ได้ออกแบบไว้ แล้วจึงนำไปย้อมสี เพื่อให้ได้ลวดลายและสีตามต้องการ ก่อนนำไปทอเพื่อให้เป็นผืนผ้า เป็นขั้นตอนหนึ่งของกรรมวิธีการตกแต่งผ้าด้วยเทคนิคแบบ “มัดหมี่” ที่ปรากฏในปัจจุบัน

และด้วยการทอผ้าไหมมัดหมี่อีกประเภทหนึ่งซึ่งเป็นการทอผ้าแบบทางอีสานใต้ ตามที่ได้รับอิทธิพลจากกลุ่มวัฒนธรรมเขมร เรียกว่า “การทอผ้าแบบโฮล” ผ้าที่ทอสำเร็จเรียกว่า “ผ้าโฮล” การทอผ้าแบบโฮลนี้ คาดว่าน่าจะเป็นการทอแบบโบราณมากเพราะพบการทอแบบนี้ในประเทศกัมพูชาซึ่งเป็นแม่บทของการทอผ้าไหมมัดหมี่ในภูมิภาคนี้ ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ในการทอผ้าปูมนั้นอาจจะใช้วิธีการทอแบบโฮล นี้ เนื่องจากแหล่งทอผ้าในประเทศกัมพูชานั้น ก็ใช้แต่วิธีการทอแบบโฮล ทั้งสิ้น จึงอาจเป็นข้อสนับสนุนสมมุติฐานที่ว่า การทอและใช้ผ้าปูมนั้น ประเทศไทยคงได้รับแบบอย่างมาจากประเทศกัมพูชาบ้างเป็นบางส่วน และทางราชสำนักก็ยังได้สั่งให้ทางหัวเมืองกัมพูชาทอผ้าส่งมาด้วยอีกเป็นบางส่วน และ ปัจจุบันผ้าที่ทอโดยใช้กรรมวิธีการทอแบบผ้าสมปักปูมนั้น จะเรียกว่า ผ้ามัดหมี่ หรือ ผ้าโฮล

วิธีการทอผ้าแบบโฮลนั้นจะมีกรรมวิธีที่แตกต่างไปจากการทอผ้าไหมมัดหมี่ในปัจจุบันกล่าวคือ การทอผ้าชนิดนี้จะมีความซับซ้อนกว่าคอนข้างมาก ขั้นตอนกรรมวิธีการผลิตคือ ค้นแบบหมี่โฮล โฮลเป็นผ้าพื้นเมืองของสุรินทร์ซึ่งมีขั้นและกรรมวิธีในการมัด การย้อม และการทอยุ่งยากมาก การค้นทุกลำเป็นอิสระ การมัดลายเป็นไปตามรูปประกอบการย้อม อาจจะแก้ลายบางช่วงที่ย้อมสีแรกออกแล้วนำไปย้อมอีกครั้งจะได้สีใหม่เกิดขึ้น จะเห็นจากลายในผ้าโฮลมีบางตอนสีจะแตกต่างกันไม่เหมือนกันตลอดผืน การทอใช้วิธีดึงเส้นไหมพุ่งให้ลายเหลื่อมกัน 5 ลำ สลับไปทางซ้ายและขวาตลอดผืน

ครูสุรโชติ ตามเจริญ
ครูศิลป์ของแผ่นดิน ปี 2559

การอนุรักษ์สืบสานภูมิปัญญาของงานผ้าสมปักปูม

ในปัจจุบันนี้ หากกล่าวถึง “ผ้าปูม” หรือ “ผ้าสมปักปูม” คงน้อยคนนักที่จะรู้จัก หรือทราบว่าเป็นคือผ้าประเภทใด เนื่องจากชื่อเหล่านี้ได้หายไปจากความรู้จักคุ้นชินของสังคม และวัฒนธรรมไทย ในปัจจุบันไปเกือบหมดแล้ว ในวันนี้จึงแทบจะไม่มีคนรุ่นหลังรู้จัก “ผ้าสมปักปูม” ภูมิผ้าโบราณที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา และกลับกลายเป็นผ้าที่หาได้ยากนักในปัจจุบัน อีกทั้งยังเหลือผู้สืบทอดการทำงานทอผ้าประเภทนี้อยู่เพียงไม่กี่รายในเฉพาะบางพื้นที่เท่านั้น จนเริ่มมีแนวโน้มที่ใกล้จะสูญหายไปในไม่ช้า

หากแต่ในวันนี้ “ผ้าสมปักปูม” ที่แทบไม่มีคนรู้จักในปัจจุบัน ยังคงมีช่างทอที่ยังมีการทอ “ผ้าสมปักปูม” ตามแบบอย่างโบราณดั้งเดิมในพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ โดยมี ครูสุรโชติ ตามเจริญ เป็นหนึ่งในผู้ที่ยังมีความตั้งมั่นที่จะสืบสาน และรักษาการทอ “ผ้าสมปักปูม” ตามแบบโครงสร้างผ้าแบบดั้งเดิม ที่มีมาแต่โบราณไว้ให้ช่างรุ่นหลังได้ศึกษา เรียนรู้ และสืบสานต่อโดยที่จะไม่สูญหายไปตามกาลเวลา

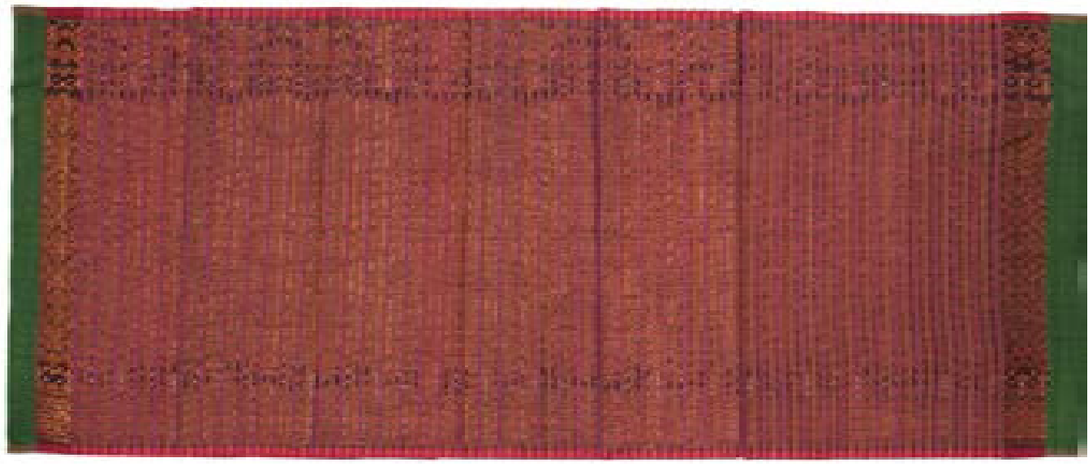

การถ่ายทอดส่งต่อภูมิปัญญาเพื่ออนุรักษ์สืบสาน และพัฒนาสร้างสรรค์ต่อยอดงานผ้าสมปักปูม

ครูสุรโชติเป็นบุคคลสำคัญที่เริ่มศึกษาและทำการรื้อฟื้นการทอผ้าสมปักปูมที่เคยสูญหายไปให้กลับมาได้รับความสนใจอีกครั้ง โดยตั้งมั่นถ่ายทอดภูมิปัญญาให้แก่เด็กและเยาวชน รวมทั้งผู้ที่สนใจอยู่เสมอโยไม่หวงวิชา เพียงหวังว่าการทอผ้าสมปักปูมจะได้รับการอนุรักษ์และสืบทอดต่อไปไม่สูญหายไปจากชีวิตของชาวสุรินทร์อีก ครูสุรโชติยังคิดพัฒนาผลงานอยู่เสอด้วยการคิดค้นทดลอง นำวัตถุดิบที่ได้จากธรรมชาติมาย้อมผ้าให้เกิดสีสันที่ติดทนนาน และสร้างสรรค์ลวดลายให้มีความร่วมสมัย สามารถสวมใส่ได้ง่ายในชีวิตประจำวัน

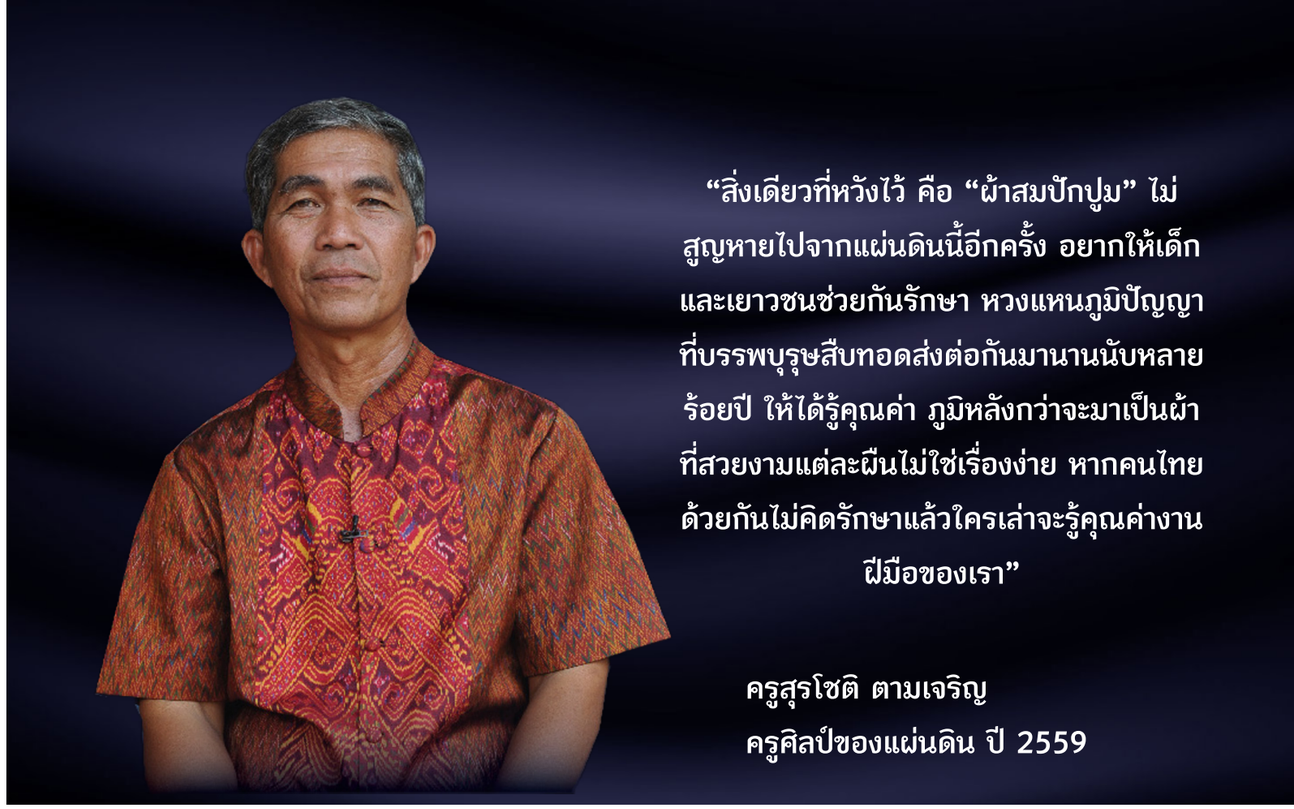
“สิ่งเดียวที่หวังไว้ คือ “ผ้าสมปักปูม” ไม่
สูญหายไปจากแผ่นดินนี้อีกครั้ง อยากให้เด็ก
และเยาวชนช่วยกันรักษา หวงแหนภูมิปัญญา
ที่บรรพบุรุษสืบทอดส่งต่อกันมานานนับหลาย
ร้อยปี ให้ได้รู้คุณค่า ภูมิหลังกว่าจะมาเป็นผ้า
ที่สวยงามแต่ละผืนไม่ใช่เรื่องง่าย หากคนไทย
ด้วยกันไม่คิดรักษาแล้วใครเล่าจะรู้คุณค่างาน
ฝีมือของเรา”
ครูสุรโชติ ตามเจริญ
ครูศิลป์ของแผ่นดิน ปี 2559

ศูนย์ส่งเสริมศิลปาชีพ
ระหว่างประเทศ
(องค์การมหาชน)